

Ewa Siemieniec-Golaś
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Nazwy Sztambułu w dawnym polskim i europejskim piśmiennictwie

*Są miejsca przeznaczone przez samą naturę na to, aby przyciągały do siebie ludzi,
aby na ruinach dawnego wciąż powstawało nowe życie.*

Halina Evert-Kappesowa

Sztambuł – stolica Imperium Osmańskiego od 1453 roku – stanowił obiekt zainteresowań i przedmiot dawnych opisów europejskich podróżników i badaczy Wschodu. Liczne dzieła pisane przez Europejczyków o państwie osmańsko-tureckim nie pomijały w swych przekazach tej metropolii, poświęcając jej wiele uwagi, nie szczędząc pochwał i zachwytów nad jej urokami, a jednocześnie dostarczając też cennych informacji o położeniu, podziale administracyjnym, założeniach urbanistycznych oraz godnych polecenia i odwiedzenia miejscach. Prawdziwe jest stwierdzenie mówiące, że takie właśnie historyczne źródła dostarczają często znacznie więcej ciekawych danych o samym mieście, jego historii, mieszkańcach niż współczesne przewodniki, nie umniejszając należącego się im uznania.

Wśród wielu europejskich i polskich badaczy Wschodu, profesjonalistów i amatorów, podróżników i poszukiwaczy przygód należy wymienić choćby kilku autorów, którzy w swych pracach, w większym czy mniejszym stopniu, poświęcili swą uwagę Sztambułowi. Trzeba wspomnieć więc: Aleksandra Gwagnina i jego dzieło *Kronikę Sarmacyey Europejskiej...* (w przekładzie na język polski z 1611 r.); Marcina Paszkowskiego *Dzieje tureckie y utarczki kozackie z Tatary...* – wydane w Krakowie w 1615 roku; Jana Botero Benesiusa *Theatrum świata wszystkiego...* (przekład polski z 1659 r.); Paula Ricaut *Monarchię turecką* – tłumaczoną na język polski przez szlachcica Kłokockiego w 1678 roku w Słucku. Warto również zwrócić uwagę na przykłady literatury pamiętnikarskiej, jak choćby *Podróż do Turek y Egiptu...* Jana Potockiego (w polskim przekładzie z 1789 r.) – gdzie autor wiele miejsca poświęcił Sztambułowi. W dziele tym znajdujemy m.in. opisy świadczące o tym, że przedmiotem zainteresowań autora niekoniecznie były popularne zakątki Sztambułu interesujące przeciętnego turystę, lecz wręcz przeciwnie, miejsca nie odwiedzane przez turystów, często niebezpieczne bądź nawet zakazane.

Mówiąc o tym gatunku literatury, wspomnieć trzeba pamiętniki Władysława Jabłonowskiego, polskiego lekarza, który w służbie dla Państwa Osmańskiego spędził ponad 30 lat, a Sztambuł i jego okolice opisywał, niekiedy z aptekarską dokładno-

ścią. Co więc wiedzieli o tym mieście europejscy pisarze i na jakie szczegóły zwracali uwagę?

Siedemnastowieczny autor Jan Botero Benesius przedstawia dość obszernie informacje zarówno odnoszące się do historii i położenia miasta, jak i jego znaczenia, składu etnicznego itp. Oto, co m.in. pisze w swoim dziele:

Teraz powiedzmy dwie słowie o Constantinopolu głównym mieście Thraciey ktore było stolicą pierwszą Cesarzow Rzymskich: a potym gdy Imperium było rozdzielone Cesarzow Grecich a teraz Wielkiego Turczyna.

Leży w Europie acz Asia nie iest od niego dalsza nad 4. staja. Zepsował ie był y zburzył Seuerus Cesarz: ale ie lepiej naprawił y wiele go przyczynił y wspanialsze uczynił Constanryn a ieszcze go poprawił Theodosius mniejszy y inszy. Cunaprius powiada, iż Konstantyn chcąc uczynić wielkie Constantinopole złupił insze miasta z obywatelów. Anastasius Cesarz aby ubezpieczył swoje polubione mieszkanie od naiazdow nieprzyjacielskich puścił ieden mur od morza Czarnego aż do Seliury która była od miasta na 280 stay. Teraz Constantinopol ma około 13 mil włoskich: ma w sobie około 700 tysięcy ludzi: z których trzy części są Turkow, dwie Chrześcijan a ostatek Żydow. Wzięte iest od Machometa II w Roku 1453 z zepsowaniem większey części starey iego możności i wielkości.

Tam od tego czasu aż dotąd zasadzili swoje stolice Wielcy Panowie Tureccy: zaczyn to miasto zostało iakby Centrum nauigacyi handlow y spraw tego Imperium: y tak się rozszerzyło y zbogaciło y napełniło barzo: oblewa ie morze ze trzech stron. Ma też iako y Rzym 7. pagórków. Po lewey stronie leży na iednym małym pagórku który Grecy zowią Chrysocera acz inszy zowią tak odnogę abo ramię morskie które pod nie idzie Pera abo Galata a między nią y Constantinopolem morze wrywaiąc się we srzodek miasta czyni port barzo osobliwy. Jest w około to miasto Pera na milę Polską. Ma morze około siebie wszystko prawie portowe z uciesznemi kątami zakolonemi y szerzy się im daley tym barziej z wielkim pożytkiem Constantinopolskim. Mieszkają w nim po większey części Chrześcijanie którzy tam mają Kościoły y Monasterze... (Botero 1659: 145).

W dalszej części tego dzieła (Botero 1659: 164) znajdujemy jeszcze taką informację:

„Konstantynopol iest nailudnieysze miasto w Europie gdyż rozumieją iż ma więcej nad 700. tysięcy ludzi: co ieśli tak iest tedyby mogło uczynić iako dwa Paryże...”

Podana przez wspomnianego autora informacja o wielkości miasta i liczbie jego mieszkańców różni się od tej, którą spotykamy w *Dykcyonarzyku geograficznym...* Echarda z lat 1782–1783. Ów autor pisze iż: „ Jest [Konstantynopol – E.S.-G.] prawie tak ludny i wiel. [= wielki – E.S.-G.] jak Paryż” (Echard 1782: II, 40–41). Ta rozbieżność w ocenie liczby mieszkańców Stambułu podaje pod wątpliwość wiarygodność danych, którymi dysponowali obydwaj autorzy.

Kolejny opis podany przez Echarda uzupełnia dodatkowo wiedzę o Stambule o wiadomości, których nie znajdujemy w innych źródłach. Chodzi bowiem o zjawiska sejsmiczne i niekorzystny klimat. Autor tak pisze: „Trzęsienia ziemi i powietrze wielkie tu czynią kłeski...”. Jeśli chodzi o trzęsienia ziemi to wymienia daty: 1754, 1766, w których te kataklizmy spowodowały poważniejsze straty, w tym m.in. uszkodzenia niektórych meczetów. Echard wspomina, że w jednym z takich trzęsień ziemi ucierpiał meczet Aya Sofya (Echard 1782: II, 40–41).

Niekorzystny klimat sprzyjający rozwojowi chorób, takich jak m.in. żółta febra, wspomina nie tylko Echard, ale również Jan Potocki, który z tego powodu w czasie swojej podróży „do Turek i Egiptu” musiał odbyć kwarantannę.

Co do składu etnicznego Stambułu warto jeszcze przytoczyć informacje pochodzące z *Monarchii Tureckiej* Paula Ricaut. Autor tej pracy inaczej niż Botero widzi skład etniczny miasta. Sam Botero dzielił mieszkańców Stambułu na trzy grupy (połowę stanowili Turcy, 2/6 chrześcijanie, czyli zapewne Grecy i Ormianie i 1/6 Żydzi). Natomiast Ricaut pisze następująco:

Wielkie do tego mnóstwo Brańców których Tatarowie ustawicznie z różnych Nacyi do Konstantynopola Czarnym Morzem przywożą tak napelnia to Miasto rozliczonego rodzaju y pomieszaney krwi ludem że dziwnie rzadko Turczyzna znaleźć ktoroby mogli przystojne urodzenie swoje z Oyca y Matki wywieść (Ricaut 1678: I, 11).

Już w tych przytaczanych europejskich dziełach zwraca uwagę fakt, że autorzy wymiennie używają nazw w odniesieniu do Stambułu, krótko mówiąc, nie używają tylko jednego urbonimu. Paszkowski pisze następująco: „...zdawna miasto to iest zacne na wszystkie świat: a cztery ma nazwiska znaczne Bizantium/ Carigrod/ Konstantinopole a po turecku Stambol...” (Paszkowski 1615: 288). U tego samego autora spotykamy jeszcze wariant fonetyczny *Caryhorod*: „...y szedł sobie śmieie na galery Cesarskie do Caryhoroda...” (Paszkowski 1615: 290).

Spróbujmy zatem ustalić, czy te wymiennie stosowane nazwy to wymysł europejskich autorów opisujących państwo tureckie, czy też realnie stosowane w dawnych czasach nazwy. W celu prześledzenia tego problemu pomocne mogą być dawne europejskie prace o charakterze leksykograficznym: słowniki oraz gramatyki zawierające turecki materiał leksykalny. W pracach tych wśród innych tureckich toponimów są też nazwy odnoszące się do Stambułu. Zacznijmy więc od XVI-wiecznej gramatyki *Regola del parlare turcho* Filippo Argenti (1533), która kilkakrotnie notuje słowo *Stambol* (Adamović 2001: 263). W innym XVI-wiecznym dziele, w jednym z traktatów Georgiewitsa, spotykamy również formę *Stambol* w zwrocie: ‘*Stambola giderum*’ objaśnioną po łacinie: ‘*Constantinopolim versus pergo*’ (Heffening 1942: 25). W XVII-wiecznych dziełach leksykograficznych czy gramatycznych spotykamy zarówno warianty fonetyczne tego samego urbonimu, albo inny urbonim. W rękopisie z 1611 roku w opracowaniu T. Majdy podana jest forma: *Stambol* (Majda 1985: 223); w *Grammatica linguae turcicae* Williama Seamana z 1670 roku autor notuje dwie formy: *Istanbol* (Seaman 1670: 9, 12, 60, 153, 170) oraz *Costantiniya* (Seaman 1670: 10, 111). Obydwie te nazwy objaśnia łacińskim ‘*Constantinopolis*’.

Giovanni Molino w swoim *Dittionario Della Lingua Italiana, Turchesca* z 1641 roku podaje trzy różne formy *Stambol* w złożeniu: *vilayati Stambol* ‘*prouincia Byzacena*’ (Mol. 324); *Isdambol* ‘*Constantinopoli*’ (Mol. 104) oraz *Kostant(i)yane. Şehiri azim* (Costantiane. Şehiri asim)¹ z objaśnieniem ‘*Constantinopoli*’ (104).

Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae Franciszka à Mesgnien Menińskiego z 1680 roku notuje obok wariantów *Istanbol* (Meniński 1680: 205), *Istambol* (Meniński 1680: 219), co jest poświadczane nie tylko tran-

¹ W nawiasie podaję oryginalny zapis autora.

skrypcją łacińską, ale też grafią arabską (z odpowiednim zapisem arabskimi grafemami *nun* i *mim*), również formę *Islambol* (Meniński 1680: 176, 219), z objaśnieniem i przekładem na kilka języków: ‘*proprie Kostantaniye. Constantinopolis, Byzantium. Konstantinopel. Costantinopoli. Constantinople. Stambul/Konstantinopol*’ (Meniński 1680: 176).

Dwie XVIII-wieczne gramatyki notują następujące formy: *A Grammar of the Turkish Language* Thomasa Vaughana z 1709 roku podaje *Istanbol* ‘*Constantinople*’ (Vaughan 1709: 77), zaś *Elemens de la langue turque* Pierre François Viguiera z 1790 roku, zawierająca również słownik francusko-turecki, wymienia dwukrotnie urbonim *Istambul*. W zapisie oryginalnym, czyli według zapisu francuskiego autora, jest to *estamboul*. Każdy z tych dwóch podanych przez Vigieura urbonimów podany jest jednak z innym znaczeniem. Termin *Istambul* (*estamboul*) jest objaśniony jako ‘*Constantinople*’, a poprzedzony określeniem *Eski Istambul* (èski estamboul) ‘*Troye*’ (Stachowski 2002: 136).

We wspomnianym już wcześniej polskim przekładzie trzyltomowego, XVIII-wiecznego *Dykcjonarzyka geograficznego* Echarda pojawia się kilka nazw na określenie Stambułu. Są więc nazwy: *Carogrod, ob. Konstantynopol* (Echard 1782: I, 114); *Konstantynopol [Constantinopolis, Carogrod, Sztambul]* (Echard 1782: II, 40–41); oraz w t. III w cz. *Wypisanie: Byzantium, Konstantynopol, Carogrod, Stambul* (Echard 1783: III, 14).

Z XIX-wiecznych słowników warto choćby odnotować te nazwy dla tureckiej metropolii, które znajdują się w angielsko-tureckim słowniku Redhouse’a z 1861 roku czy w *Dictionnaire turc-français* J.D. Kieffera i T.X. Bianchiego z 1835 roku.

Słownik Redhouse’a pod hasłem *Constantinople* podaje dwie tureckie nazwy: *Istanbul* i *Kostantiniye* zapisane w grafii arabskiej (Redhouse 1861: 170). Zaś słownik Kieffera i Bianchiego notuje nazwę *Istambul* (w grafii arabskiej z zapisem z *nun* oraz w jednej z dwóch podanych form z długim „a”) (Kieffer, Bianchi 1835: 37). Oprócz tej nazwy w słowniku odnajdujemy formę *Islambol* z objaśnieniem: *pour istāmbol* i w dalszym ciągu komentarzem: „n. de v. Constantinople, nom controuvé dans ces derniers temps pour perdre l’origine du premier nom. On donnee à Ce secondo le sens forcé de lieu où abonde la vraie foi. Toutes les monnaies des sultans Moustapha IV et Selim III, portent ce nom. Celles de Mahmoud II portent costhanthiniie...” [= Nazwa dawnego Konstantynopola, nazwa spotykana w ostatnich czasach. Nadaje temu miastu drugie znaczenie – miejsca pełnego prawdziwej wiary. Wszystkie monety Mustafy IV oraz Selima III noszą tę nazwę [czyli: Islambol – E.S.-G.]. Te z czasów Mahmuda II noszą nazwę: Konstantiniye...] (Kieffer, Bianchi 1835: 41).

Fakt, że we wspomnianych źródłach nie spotykamy jednej i tej samej nazwy na turecką metropolię, ale kilka, nieraz wymiennie w jednym źródle stosowanych, jest niewątpliwie interesujący.

Najczęściej spotykaną, choć nie używaną konsekwentnie, nawet w jednym źródle nazwą, jest Konstantynopol. Silna tradycja skłoniła europejskich autorów do posługiwania się tradycyjną grecką nazwą – *Konstantypopolis*, utworzoną od imienia założyciela miasta – cesarza Konstantyna Wielkiego, który po zjednoczeniu

Cesarstwa Bizantyńskiego postanowił w miejscu starożytnego, pogańskiego *Byzantion*, położonego nad Cieśniną Bosforską, stworzyć stolicę monarchii, będącą centrum władzy administracyjnej, duchownej, wojskowej, a także ważnym ośrodkiem kulturalno-intelektualnym. Podobno inauguracja miasta nastąpiła już w 330 roku, choć kamień węgielny został położony dopiero w 324 roku (Evert-Kappesowa 1964: 157). To więc sprawia, że w różnych źródłach piszących o powstaniu miasta można spotkać te dwie, różniące się od siebie daty. Również sprawa granicy czasowej stosowania nazwy Konstantynopol jest dyskusyjna. Jedne źródła podają datę 1453 (czyli datę zdobycia przez Turków Konstantynopola) jako datę, do której oficjalną nazwą miasta był Konstantynopol, inne zaś wymieniają datę 1930².

W praktyce, w badanych źródłach nazwę *Konstantynopol*, nieraz samą, nieraz wymiennie stosowaną z nazwą *Stambul* spotyka się aż po koniec XIX wieku. Również siłę tradycji widać w rzadkich, niemniej notowanych formach, takich jak: *Byzantium/Bizantium* czy *Kostantiniye*, *Kostantiyane*.

W polskich pracach (patrz: Paszkowski) czy też w przekładach na język polski prac europejskich autorów pojawia się obok wspomnianych wcześniej nazw termin *Carogród* (w różnych wariantach fonetycznych: *Caryhorod*, *Carogrod*, *Carogród*).

Również w kilku źródłach widzimy nazwę *Islambul/Isambol*. Jak piszą Kieffer i Bianchi, objaśniając ten termin, nazwa ta nadaje drugie znaczenie miastu jako ośrodkowi prawdziwej wiary (oczywiście muzułmańskiej).

Warto jeszcze wspomnieć o występującej w *Słowniku* G. Molino nazwie *Ko-stant(i)yane. Şehiri azim*, a zwłaszcza o drugim członie tej nazwy, czyli *Şehiri azim*. Czy należy go traktować jako określenie do nazwy *Ko-stant(i)yane*, czy też jako samodzielną, kolejną nazwę nadaną ówczesnej tureckiej stolicy – ‘miasto wielkie, o wielkim znaczeniu’. Podobnie jak i XVII-wieczny dykcyjonarz, tak i współcześnie wydawane słowniki nadal poświadczają różne nazwy nadawane w przeszłości Stambułowi. Oto przykłady takich terminów pochodzące z turecko-angielskiego słownika wydanego w 1976 roku: *Asitane*³ (Hony, Fahir Iz 1976: 20), *Der Saadet*, *Der Aliye* ‘old names of Istanbul’ (Hony, Fahir Iz 1976: 78).

Natomiast słownik angielsko-turecki z 1977 roku notuje obok nazw: *Bizans*, *Ko-stantinya*, *Asitane* jeszcze *Dar’i Saadet* ‘dom szczęścia’ (*İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü* 1977: 203).

Skądinąd zastanawiający jest fakt, że mając taką mnogość, często, metaforycznych nazw dla swojej metropolii Turcy, nie stworzyli własnej, tureckiej, jednowyrazowej nazwy dla miasta, które przez kilka wieków było stolicą ich własnego imperium. Czyżby więc sami Turcy nie mieli świadomości, że nazwa *Istanbul*⁴ nie jest tureckiego pochodzenia?

² Tę rozbieżność można zauważyć w następujących źródłach: *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 5, s. 992 oraz *Webster’s New World Dictionary*, s. 304.

³ Autorzy nie podają w tym przypadku objaśnienia słowa *Asitane*, notując jedynie: *Asitane, Istanbul*, co należy zinterpretować jako funkcjonujące synonimy.

⁴ Słownik *Türkçe-İngilizce Redhouse Sözlüğü* z 1981 r. na stronie 551 w sposób następujący notuje i objaśnia hasło *Istanbul* ‘Gk Istanbul’. W cytowanej pracy H. Evert-Kappesowej spotykamy natomiast komentarz odnoszący się do etymologii nazwy *Istanbul*: „Najczęściej przyjmuje się, że powstało

Bibliografia

- Adamović M., 2001: *Das Türkische des 16. Jahrhundert. Nach den Aufzeichnungen des Florentiners Filippo Argenti (1533)*, Göttingen.
- Aksoy Ö.A., 1988: *Atasözleri ve deyimler sözlüğü*, I–II, Istanbul.
- Botero Benesius J., 1659: *Theatrum świata wszystkiego...*, Kraków.
- Echard L., 1782–1783: *Dykcyonarzyk geograficzny...*, Warszawa.
- Evert-Kappesowa H., 1964: *Historie Konstantynopolińska*, Warszawa.
- Gwagnin A., 1611: *Kronika Sarmacyey Europskiej...*, Kraków.
- Heffening W., 1942: *Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544–1548*, Leipzig.
- Hony H.C., Iz F., 1976: *A Turkish-English Dictionary*, Oxford.
- İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü*, 1977, Istanbul.
- Jabłonowski W., 1967: *Pamiętniki z lat 1851–1893*. Z rękopisu dokonał wyboru, wstępem i przypisami opatrzył Józef Fijałek, Wrocław.
- Kieffer J.D., Bianchi T.X., 1835: *Dictionnaire turc-français*, I–II, Paris.
- Majda T., 1985: *Rozwój języka tureckiego w XVII wieku (rękopis z 1611 r. ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn. M. 1529)*, Warszawa.
- Meniński à Mesgnien F., 1680: *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae...*, I–III, Viennae.
- Molino G., 1641: *Dittionario Della Lingua Italiana, Turchesca*, Roma.
- Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 1–6, 1998, Warszawa.
- Paszkowski M., 1615: *Dzieie Tureckie y utarczki Kozackie z Tatary...*, Kraków.
- Potocki J., 1789: *Podróż do Turek y Egiptu...*, Warszawa.
- Redhouse J., 1861: *A Lexicon English and Turkish*, Leipzig.
- Ricaud P., 1678: *Monarchia turecka...*, Słuck.
- Seaman W., 1670: *Grammatica Linguae Turcicae...*, Oxoniae.
- Stachowski S., 2002: *Lexique turc dans le Vocabulaire de P.F. Vigieur (1790)*, Kraków.
- Türkçe-İngilizce Redhouse Sözlüğü*, 1981, Istanbul.
- Vaughan Th., 1709: *A Grammar of the Turkish Language*, London.
- Webster's New World Dictionary*, 1984, New York.

Summary

Names for Istanbul in Old Polish and European Literature

Istanbul – capital of the Ottoman Empire since 1453 has constituted the object of interest in numerous European treatises, memoirs and travel books. Among European and Polish explorers of the East, travellers, investigators and researchers, we should mention those authors who in their works paid particular attention to this very city.

z kilku zniekształconych słów greckich: dla Bizantyńczyków ich stolica, spadkobierczyni starożytnego Rzymu, nie potrzebowała żadnego specjalnego określenia i jak niegdyś Rzym zwany był „urb”, tak i Konstantynopol był po prostu „miastem” – polis. Udając się do stolicy, mówili, że idą „do miasta” – *eis ten polis*. Turcy te trzy słowa połączyli w jedno, lub wręcz przyjmowali za nazwę, i w ten sposób miał powstać ów Istanbul” (Evert-Kappesowa 1964: 192).

Therefore, Aleksander Gwagnin, Marcin Paszkowski, Jan Botero, Paul Ricaut, Jan Potocki, and Władysław Jabłonowski should be mentioned here. Their works often give very detailed information concerning Istanbul, its citizens, lifestyle, etc.

In those sources we can find several, sometimes simultaneously existing, names used for this city.

Apart from these, old (=historical) European dictionaries and grammars concerning the Turkish language can constitute a good source about city names used by Europeans in reference to Istanbul.

All the above-mentioned sources confirm that in the past the following names for Istanbul were in use: *Istanbul*, *Byzantium*, *Constantinopolis*, *Kostantaniye*...

In old (= historical) Polish sources one can find such names as: *Sztambul*, *Stambul*, *Carogród*.